

Zdeněk Rasl

K popisu zámečnické produkce v Dějinách hmotné kultury I
(1,2)

V r. 1985 se objevily na knižních pultech první dva svazky Dějin hmotné kultury (1), pojednávající o civilizačním rámci společenského vývoje ve středoevropském prostoru českých zemí do konce 15. století. Další svazky budou následovat. Dílo, vydávané pod redakcí Josefa Petráně, vychází ve Státním pedagogickém nakladatelství a je určeno jako vysokoškolská učebnice studentům fakult připravujících učitele, dále studentům historie, archeologie atd. a v neposlední řadě i muzejníkům. Za ně zde hovořím, protože publikace tohoto typu v muzeích citelně chyběla a byla při získávání informací o kultuře každodenního života nahražována zahraniční literaturou, jež se ovšem netýká našeho regionu. Vycházející dílo se stane bezpochyby cenným pomocníkem při každodenní muzejní práci s hmotnými prameny a přispěje ke zkvalitnění sbírkotvorné, dokumentační a prezentační činnosti. Tak bylo ostatně i přivítáno v našem muzeologickém časopise (2).

Dílo je kompendiem a nelze po něm s malichernou důsledností chtít, aby po všech strankách rezonovalo s vědomostmi specialistů, jež se jednotlivými úseky dějin hmotné kultury zabývají. Rychlá a přehledná informace, kterou nabízí, je cennější, i když je případně zatížena určitou sumou doprovodných chyb a nepřesností. Tolerance k chybám má však své meze. Jestliže se ta či ona stať podstatně odchyluje od skutečnosti, resp. je napsána bez porozumění věci a jejím vnitřním zákonům, nemůže obstát žádným měřítkům a je nutné ji odmítnout. A to je, bohužel, případ popisu zámečnické produkce v Dějinách hmotné kultury I (1,2), kde není správně skoro nic. Máme na mysli stránky 704 až 708 se souvislejší informací, nikoliv snad jednotlivě poznámky o klíčích, zámcích a zámečnicích v dílu porůznu rozptýlené a pečlivě soustředěné ve věcném rejstříku.

Pokud jde o uvedené stránky, obsahují jednak úvodní výklad

a jednak obrázky s doprovodným textem. Úvodní výklad (str. 704) je podán s takovým nepochopením technické podstaty středověké zámkářské produkce a jejích vývojových směrů, že nelze ani rozpoznat, z jakých pramenů autor čerpal. Výklad je sestaven větším dílem z nepodstatných, překonaných, nepřesných či dokonce zcela nesprávných jednotlivin a je pro nezasvěceného čtenáře určite nesrozumitelný. K tomu přispívá i kolísání v odborné terminologii, které by samo o sobě zřetelnost výkladu ochromilo. Tak například závorkou se jednou nazývá trn pružinového zámku, podruhé skutečná závorka, potřetí kloubový třmen závěsného zámku a to vše bez vazby k obrázkům či náčrtkům, jichž by se technická představivost mohla zachytit.

V úvodním textu lze napadnout z několika směrů téměř každý odstavec. Nemůžeme se zde do tak podrobné analýzy pouštět, záznam připomínek by o hodně přesáhl délku kritizovaného textu. Snad postačí, když zde ke str. 704 uvedeme jen to nejpodstatnější.

- a) V popisu závěsných zámků chybí to nejdůležitější, totiž že jde o dvě odlišné technické soustavy, obě známé již v antice, a to o zámky pružinové (se zásuvným klíčem) a závorkové (s otočným klíčem). Jak jedny, tak druhé existovaly ve svorníkovém i třmenovém provedení. Soustava s otočným klíčem se ve středověku prosadila i v nepřenosných zámcích (např. dveřních) a žije v nich dodnes.
- b) Ve 14. století se nevyvinuly dva typy celokovových dveřních zámků - německý a francouzský. Tzv. francouzský zámek je antického původu a jeho středověká existence u nás je dosti nejasná. Zaváděl se ve střední Evropě vlastně až od poloviny 18. století a převládl s rozvojem domovní výstavby asi o století později. Je základem dnešních zámků a klíč se v něm, jak všichni víme, otáčí o 360° a ne o 180° , jak se v publikaci tvrdí.
U tzv. německého zámku, který je skutečně středověkou novinkou, chybí zdůraznění technické podstaty vynálezu - totiž samočinné odpružené závorky. Klíč zde konal $3/5$ obrátky (a ne $4/5$), což je nutné zdůraznit pro správné pochopení funkce mechanismu (blokování odpružené závorky v otevřené poloze vzpříčením zubu klíče).

- c) Upevňování zámků na vnější straně dveří bylo běžné až do 16. století a ne do poloviny 14. století, jak se uvádí. Stačí nahlédnout do muzejních sbírek. Právě to, že se zámek ocitl na viditelné vnitřní straně dveří v renesanci znůsobil, že byl jeho tehdy ničím nezakrytý mechanismus po technické i výtvarné stránce zdokonalen. Naprosto bezpodstatné je tvrzení, že zámkové zábrany byly uzavírány do schránky z bezpečnostních důvodů. Jednotlivé stavební díly zámkových zábran (roubení) musely být k něčemu připevněny (pájením, nýtováním) - tedy právě ke stěnám schránky, jejichž význam byl konstrukční, nikoli ideový.
- d) Zmínky o zámcích z hradu Karlštejna na str. 704 se jistě vztahují ke stejně pojmenovaným obrázkům č. 588 a 589, i když přímá odvolávka na ně schází. Tvrdí se, že jde o zámkové z poloviny 14. století, jejichž technický princip se po dlouhou dobu neměnil. Skutečnost je však taková, že na obr. 589 je zámek z poloviny 16. století a na obr. 588 ojedinělý typ tzv. klikového zámku, jehož vnočení do 14. století lze sice připustit, avšak tvrzení o neměnnosti jeho technického principu nutno odmítnout. To platí jen pro mechanismus na obr. 589.

Tolik ve stručnosti k úvodnímu výkladu. Za ním následuje obrazová část s nákresy, fotografiemi a doprovodnými texty. Ať se nám to líbí nebo ne, obrázky s průvodním slovem jsou v dnešní uspěchané době nejběžnějším zdrojem rychlého poučení a měla by jim být proto ze strany autorů věnována maximální pozornost. V našem případě je to o to důležitější, že v dějinách techniky a jistě i hmotné kultury jsou obrázky neodmyslitelným výkladovým prvkem. Správně volený nákres nebo schéma řeknou zde vnímavému čtenáři více než dlouhé sloupce textu. V rozporu s tím je úroveň obrazové přílohy na str. 705 až 708 neblahá; pro její charakteristiku se těžko hledají jiná slova. Co říci například o tom, že ve třech případech se na obrázcích popisuje konstrukční řešení zámků, které tam vůbec nejsou, nebo že text a obrázek k sobě vůbec nepatří? Nejde o záměnu a tak za to sotva může chvatně provedená korektura.

Tak jako při posudku úvodní statě se i zde omezíme jen

na to najpodstatnější. Vůbec nejhorší je obr. č. 584. V jeho horní části (a) je z hlediska technického kreslení nesprávný a proto špatně srozumitelný náčrt svorníkového pružinového zámku se zásuvným lamelovým klíčem, o němž se chybně uvádí, že je staršího typu. Opak je pravdou. Svorníkové zámky s lamelovým klíčem stojí na konci vývojové řady pružinových mechanismů, nemáme-li na mysli obyčejné zámky poutové. Nebyly také zhotovovány v kombinaci mědi a železa, jak se praví, ale byly pouze mědí z jednotlivých dílů spojeny (tvrdým pájením), příp. proti korozi ještě poměděny. O nějakém dnešním technickém zařízení bychom také neřekli, že je vyrobeno v kombinaci šroubů či svárů a železa. To je však pouhá maličkost proti tomu, co následuje. Ve spodní části obrázku (b) je ruský pružinový zámek s odjímatelným třmenem, o němž se v popisu tvrdí, že je to druhý základní vývojový typ uzamykacích mechanismů, totiž zámek s otočným klíčem! Použití otočného klíče se v něm dokonce popisuje, ačkoliv jde o zjevný nesmysl a v zámku je zakreslen klíč zásuvný! Další výtky ponecháváme stranou, text 584 je celý zmatený a neobstál by ani se správnými obrázky. Doplníme k němu už jen to, že se na rozdíl od publikovaného názoru ví, jak daleko nazpět lze vést vývoj závěsných zámků s otočným klíčem - do 1. tisíciletí n.l.

Další přehmat je na obr. č. 586. Text popisuje schránku zámkových zábran u nás obvyklé německé soustavy, zatímco na doprovodném schématu je zachyceno technicky naprosto odlišné ústrojí francouzského zámku někdy z přelomu 18. století, které do našeho středověkého prostředí nepatří ani vývojově. O špatně pochopeném významu schránky zámkových zábran pro bezpečnost, který se tu znovu mylně zdůrazňuje, jsme již hovořili výše.

Černá série pokračuje na obrázcích č. 588 až 590. Všechny zámky jsou zde reprodukovány obráceně. Kdyby kapitola pojednávala o židlích, byly by asi také otištěny vzhůru nohama. Č. 588 a 589 zachycuje karlštejnské zámky, o kterých jsme se již kriticky zmínili. Na obr. 590 je správně datovaný dveřní zámek z Popovic. U něj se popisuje stavítko, které zobrazený zámek nemá a nikdy neměl. Stavítko je funkční bezpečnostní

prvek francouzské soustavy, v německé se ve sledované či spíše ještě pozdější době vyskytuje zřídka a to více u zámků truhlových (stavítko je například na obr. č. 522 d na str. 649; zámek tam zobrazený není však gotický, ale renezanční). Dalším elementárním omylem jsou ty řádky, které u obr. č. 590 popisují, jak se závorka otočením klíče posunuje o jeden nebo o dva západy. U francouzských zámků ano, ale nikdy ne u zobrazeného německého zámku, což vyplývá z jeho základního konstrukčního řešení. To zde nemůžeme vysvětlovat, ale technicky zdatnějším posluchačům snad postačí, co jsme uvedli před chvílí - že u německé soustavy koná klíč jen 3/5 otáčky a zůstává v zámku vězet. Závorka se tedy nemůže posunout o dva západy.

Na dalším obr. č. 591 je špatně vysvětlen smysl "obruby" klíče, zvané správně patka. Patka nemohla určovat vzdálenost ruky od klíčové dírky. To bylo dáno délkou klíče a funkčním dosednutím spodního konce jeho osy v zámku. Patka měla význam u pozdějších mechanismů francouzské soustavy s oboustranným klíčovým ovládním, kde regulovala hloubku zasunutí klíče a tím i jeho správný chod. U klíče na obr. č. 591, o němž se mluví, má patka význam ryze technologický.

Poslední naše výtku platí obr. č. 592. Zde je k původnímu vyobrazení petlicového zámku s otočným klíčem z 15. století připojeno pro lepší porozumění detailní schéma, žel, zcela jiné soustavy. Schéma zachycuje římský zámek, který byl svou vnější podobou gotickým petlicovým zámkům vzorem, měl však naprosto odlišný mechanismus, jak napovídá jeho klíčový otvor, uzpůsobený k ovládním jiným nástrojem.

Ke zbývajícím třem obrázkům (č. 585, 587 a 594) z jedenácti otištěných připomínky nejsou.

Poznámky

- 1) Petráň, J. a kol.: Dějiny hmotné kultury. I. díl, svazek 1 a 2. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1985.
- 2) Beneš, J.: Dějiny hmotné kultury. Muzejní a vlastivědné práce, 24, 1986, č. 4, str. 246, 247.

V přítomné době nejobsáhlejší soupis pramenů a literatury k tématu je obsažen v poznámkovém aparátu studie Rasl, Z.:
Závěsné zámky dvou tisíciletí z hlediska technického vývoje.
In: Národní technické muzeum 1978-1988. Sborník k 70. výročí založení. II. díl. Studie k dějinám techniky. Praha, NTM 1988 (v tisku).

Seit 1985 erscheint im Staatlichen pädagogischen Verlag eine umfassende Edition Geschichte der materiellen Kultur, von der einstweilen auf den Buchladenpulten erste zwei Bände erschienen sind, die sich dem ältesten Zeitraum bis Ende des 15. Jahrhunderts widmen. Unter einzelnen Beschreibungen der Erscheinungen der materiellen Kultur und technischen Entwicklung ist auch ein Kapitel eingegliedert, das sich der mittelalterlichen Schlosserproduktion widmet.

Der vorliegende Artikel nimmt zur Bearbeitungsart dieses Artikels einen kritischen Standpunkt ein und an konkreten Beispielen belegt Irrtümer, mit denen die Beschreibung der Schlosserproduktion in der Geschichte der materiellen Kultur belastet ist.